

Kármán Gábor

Identitás és határok

17. századi magyar utazók nyugaton és keleten

„Aligha van olyan útleírás, melyről legalább egyszer el nem mondták volna, hogy többet árul el szerzőjéről, mint azokról az országokról és kultúrákról, melyek leírásával állítólag foglalkozik.” Michael Harbsmeier enyhén túlzó megállapítását 1982-ben írta le egy programadónak szánt, az útleírások mentalitástörténeti felhasználhatóságáról értekező cikkében.¹ Ha áttekintjük a 17. századi magyar utazókról szóló szakirodalmat, láthatjuk, egyes utazóink esetében a Harbsmeieri megjegyzés teljes mértékben helytálló: Szepsi Csombor Márton vagy Szenci Molnár Albert útleírásait egyaránt a szerzők egyéniségének jellemzésére használta a róluk író Kovács Sándor Iván.² Ha azonban a Harbsmeier írásának későbbi részeivel, a benne felvázolt programmal vetjük össze a hazai szakirodalmi termést, kevés hasonlóságot találunk.

Harbsmeier modellje szerint az útleírások jelentőségét a mentalitástörténeti kutatás számára az adja, hogy azok „a kiindulási kultúra egyfajta önkéntelen kulturális önfelmutatásai.”³ Ez a meglehetősen komplex definíció nem jelent mást, mint hogy az utazó nemcsak, sőt nem is elsősorban a meglátogatott hely kultúrájáról nyilatkozik, mert minden élménye a saját kulturális horizontjának szűrőjén át jut el olvasóihoz. A meglátogatott hely másságát az utazó saját maga konstruálja meg, azzal, hogy bináris ellentétpárokat állít fel otthona és a meglátogatott hely kultúrája között. Az otthoni kultúra ilyen módon történő felmutatását Harbsmeier önkéntelennek nevezi, hiszen az útleírás szerzője – azonfelül, hogy ítéleteit hangoztatva különböző normákkal veti össze a meglátogatott terület kultúráját –, témáinak megválasztásán keresztül reflektál hazájának kultúrájára is. Arra a kultúrára, amelyet a másoktól való eltérés révén egységesnek láttat, megteremtve ezáltal a magát és olvasóközönségét magába foglaló „mi”-tudatot, az „ők”-kel szemben. Ha nem is érthetünk egyet Harbsmeier minden módszertani következtetésével, az az útmutatása, hogy az útleírásokban kihangsúlyozott különbségek megkeresésével próbáljunk közelebb jutni a kibocsátó ország lakóinak önképéhez, sikeresen alkalmazható. Dolgozatom célja tehát az lesz, hogy bemutassam, milyen önképpel rendelkeztek a 17. századi magyarországi és erdélyi utazók.

1 Harbsmeier 1982: 1. A cikk magyar fordítását lásd jelen kötetben: *Korall* 26. 25–53.

2 Kovács 1975; Kovács 1979.

3 Harbsmeier 1982: 2.

Nem véletlen, hogy a „másokról alkotott kép” történetének klasszikusai nem a kora újkorra fókuszáltak vizsgálódásaikat. Akár Edward Said nagy vitát kiváltó, és a szakmára tagadhatatlanul óriási hatást gyakorló *Orientalizmus*át, akár az újabb, és régióinkhoz közelebb álló, a Balkán-kép történetét kutató Maria Todorova írását tekintjük, mindkettő számára az imperialista évszázad áll az elemzés középpontjában.⁴ A hasonló, kora újkorral foglalkozó művekből egy sokkal fragmentáltabb, kevésbé rendszeres kép tárul elénk.⁵ Amennyiben úgy véljük, a másokról alkotott kép rendszerbe szerveződése az esszencializmusban – tehát egy adott, egyetlen jellemzője által meghatározott csoport levetkőzhetetlen tulajdonságokkal való felruházásában – gyökerezik, nincs is ezen mit csodálkozni. Legalábbis ha egyetértünk Aziz al-Azmehhel, aki szerint az esszencializmus a romantikával, a *Volksgeist* „felfedezésével” érte el teljes kifejlődését.⁶ Kutatásom azonban mégsem hiábavaló: ha nem is nyer olyan explicit megfogalmazást, mint a 19. századtól kezdve, a kora újkori ember is rendelkezik a „Másikról” alkotott képpel. Legyen az akár a Kelet-Európa „feltalálása” révén hangoztatott elmaradottság-diskurzus, vagy a kora újkori oroszországi utazók civilizációs önképéből eredő másság-konstrukció, a 16–18. századi utazók is bőven ellátják kutatóikat a mentalitástörténet számára hasznos alapanyaggal.⁷

A nyersanyag a magyarországi és erdélyi 17. századi utazók esetében is rendelkezésünkre áll. Az utazás – és azon belül is elsősorban a peregrináció – kérdés nagyjából a 70-es évek második felétől került az érdeklődés középpontjába, és a számos, ebben az időszakban megjelent forrás sokkal magabiztosabb következtetések levonására ad esélyt, mint az akár az 1980-as években lehetséges lett volna. Jó néhány forrás továbbra is kiadásra vár, ám a korpusz mostanra elérte azt a méretet, amelynek ismeretében meg lehet kísérelni annak értelmezését. Utazástörténetet sokféle szempontból lehet írni: Peter Burke áttekintő tanulmánya hosszasan sorolja a különböző módszereket a klasszikus műfaj történetitől az utazás anyagi feltételeit kutatón keresztül a Másikról alkotott kép vizsgálatáig.⁸ A magyar kutatásban egyes szempontok gyakrabban érvényesültek, mint mások: a fentebb említettek közül az útleírást mint műfajt vizsgálta több írásában Kovács Sándor Iván, míg az erdélyi peregrinusok utazásának materiális hátterével a róluk készített adattár előszava foglalkozott.⁹ A témánkhöz közelebb álló kérdésfelvetéssel Paul Cernovodeanu írt

⁴ Said 2000 (az eredeti kiadás 1978-ból); Todorova 1997. A Said elleni támadások egy része kifejezetten azt használta fel, hogy az amerikai–palesztin szerző az általa leírt jelenséget – meglehetősen felszínesen – az ókorban is kimutatni vélte, így a Nyugat iszlámhoz való esszencialista hozzáállását ostromozó művében maga is esszencialista módon építette fel saját Nyugat-képét (Ahmad 1991; Çirakman 2002: 7–34).

⁵ Çirakman 2002: 35–104.

⁶ al-Azmeh 1996: 18–33.

⁷ Wolff 1994; Scheidegger 1993.

⁸ Burke 2000. A cikk magyar fordítását lásd jelen kötetben: Korall 26. 5–24.

⁹ Kovács Sándor Iván több tanulmánya közül összefoglaló jellegű: Kovács 1988. Az erdélyi peregrinusokról: Szabó–Tonk 1992, illetve az esettanulmányát széles kontextusba helyező Szabó A. P. 2004. Az egyetlen, kifejezetten kora újkori magyarországi utazástörténettel foglalkozó disszertáció, amely szintén jó példa lehetne a kora újkori utazás anyagi hátterének és megszervezésének

tanulmányt az erdélyiek Anglia-képéről, ám – amellet, hogy regisztrálta az Anglia-kép töredékességét, illetve a két ország közötti gazdag kapcsolatokat – ő sem vetett fel az önképpel összefüggő kérdéseket.¹⁰ Dolgozatomat így egy újabb terület megnyitásának, új kérdés bevezetésének számom.

Ahhoz, hogy minél teljesebb képet nyerhessünk a kora újkori magyar utazók önképéről, vizsgálatunkat ki kell terjesztenünk minél több irányba: nemcsak a nyugat felé indulók leírásait kell tanulmányoznunk, hanem a hazánktól keletre–délkeletre fekvő területekről készült feljegyzéseket is. Nyugat-Európa mellett tehát az Oszmán Birodalomnak is meg kell jelennie számunkra a magyar és erdélyi utazók „mentális térképén”. Végül a hely mellett az idő kiválasztása is indoklásra szorul: a 17. század ígérkezik annak az időszaknak, amikor még nem kell számolnunk a nagy változásokat hozó felvilágosodás hatásával, de már elegendő mennyiségű útleírás áll rendelkezésünkre ahhoz, hogy az elemzés során általánosításokra vállalkozhassunk.

A „MŰVELT NYUGAT”?

A vizsgált időszakban a Magyarországról és Erdélyről Nyugat-Európába tartó utazások legnagyobb része *peregrinatio academica* volt. Az utazás Justus Lipsius-i eszményét – miszerint az *utile* és *dulce*, hasznos és kellemes egyszerre – nemcsak a nyugati egyetemeket elsősorban a műveltség elnyerése céljából látogató ifjak tették magukévá. Ennek a csoportnak jellegzetes képviselője az egyetlen, a korszakban kiadott magyar útleírás szerzője, Szepesi Csombor Márton. A polgári származású, saját épülésére, különböző polgári mecénások segítségével utazó fiatalember mellett a korszak magyar utazóinak jellemző típusát jelentik azok a fiatal arisztokraták is, akik szüleik által gondosan meghatározott útvonalon, nagyobb kísérettel, az európai *Kavalierstour* magyar változatát prezentálják.¹¹ Az ő esetükben a tanulás és tapasztalatszerzés mellett kétségkívül fontos szerepet játszott rokonságuk nyugati politikai kapcsolatainak ápolása is. Thurzó Imre wittenbergi rektorsága a fiatalember művelődése mellett apja, a nádor és a német birodalmi evangélikus központ, a szász választó udvara közötti közvetlen kapcsolatok elmélyülését is szolgálta.¹² Még egyértelműbb példa az erdélyi fejedelem unokaöccse, Bethlen Péter európai körútja: az utazásról 1626-ban Kecskeméti K. Gergely tollából Franekerben megjelent beszámoló gyakorlatilag csak a fiatalembernek

---

vizsgálatára, éppen ellentétes irányú utazással, a Magyarországra látogató II. Józseffel foglalkozik (Kulcsár 2004). A magyar kutatáshoz hasonlóképpen a német historiográfia is a 80-as években fedezte fel magának az utazást mint témát – igaz, itt sokkal gyorsabban fókuszba kerültek a mentalitástörténeti szempontok, ha nem is váltak kizárólagossá (mint azt a szintén az utazás mindennapjaival foglalkozó kiváló áttekintés is mutatja, lásd Gräf-Pröve 2001. A korai újkori német utazási historiográfiáról rövid áttekintést ad Eßer 2003: 33–37).

¹⁰ Cernovodeanu 2001.

¹¹ A *Kavalierstour* fogalmának magyar példán való alkalmazására lásd Toma 2005.

¹² Ring 2001.

rendezett udvari fogadásokról szól, reprezentálva ezáltal az európai nagyközönségnek a nagybácsi, Bethlen Gábor messzire érő politikai kapcsolatrendszerét.¹³ Természetesen a fordított helyzet is hasonló eredménnyel jár: a fiatal magyar főurak szigorúan véve diplomáciai-reprezentatív küldetésein is nagyon fontos szempont volt a nagyvilág minél alaposabb megismerése. A birodalmi gyűléseken és koronázásokon való jelenlét, a politikai szocializációt közvetlenül szolgáló tevékenység mellett a délnémet városok bejárása, a világlátás komoly szerepet játszott olyan ifjak utazásaiban, mint Esterházy Pál vagy Batthyány Ádám.¹⁴

Az utazók személye és az utazások célja azért fontos dolgozatomban szempontjából, mert a tanító célzat erőteljesen befolyásolta az utazásokról készült feljegyzéseket is. Így a korszak magyar utazói tollából fennmaradt források nagy része a peregrinációs napló, vagy levél műfajába tartozik: az irodalomtörténeti szempontból sokkal nagyobb jelentőségű emlékirat-irodalom ebből a szempontból kisebb szerepet játszik.¹⁵ Utazási élményekkel akár a legváratlanabb helyeken is találkozhatunk: I. Rákóczi György 1645-ös hadjárata idején a lednicei (Eissgrub) Liechtenstein-kastély – elsősorban is annak kertje – a sereg több tagját is megihlette. Kemény János csak annyit közöl, hogy a kertnél „mi magyarok soha szebbet nem láttunk”,¹⁶ a fejedelem maga már bővebben dicséri a látványt, még azt is megígéri feleségének, hogy megpróbálja a kertészt a fejedelmi udvarhoz csábítani.¹⁷ Kálnoki István székely kapitány már hosszú sorokat szentel – amúgy meglehetősen szikár stílusú – naplójában a látottaknak, a pálmát azonban kétségkívül Szalárdi János viszi el, aki krónikájában az események bemutatását megszakítva, nem kevesebb, mint hét oldalt szentel annak, hogy bemutassa a fejedelem és a svéd hadvezetés közötti találkozó helyszínét.¹⁸ A nyugat-európai udvarokat látogató diplomaták ezzel szemben, bár a 17. században Erdély és – elsősorban a század második felében – a magyar rendek egyes csoportjainak képviselőitében számos képviselőjük akad, levelezésükben nem érezték szükségét, hogy reflektáljanak a meglátogatott területekre. Így fennmaradt írásaik – műfajukból adódóan – gyér forrásanyagot szolgáltatnak.¹⁹

A tanulási céllal Nyugat-Európába utazók azonban nem teheték meg, hogy ne készítsenek feljegyzéseket a meglátogatott területekről. A korszakban virágkorát élte az utazás módszertanával foglalkozó, úgynevezett apodemikus irodalom.²⁰

¹³ Kulcsár Péter tartalmi összefoglalását lásd Kecskeméti 1990.

¹⁴ Horn 1989; Várkonyi 1993.

¹⁵ A magyar utazási irodalom műfajainak rövid áttekintését adja Kisbán 1982, részletesebben lásd Kovács 1988.

¹⁶ Kemény 1980: 284.

¹⁷ I. Rákóczi György levele Lorántffy Zsuzsannának (Lampersdorf, 1645. aug. 6.) MHHD XXIV. 347.

¹⁸ Kálnoki 1862: 147–148; Szalárdi 1980: 259–266.

¹⁹ A diplomata és az utazó nézőpontjának különbségére jó példa Vass György naplója, aki 1691–92-ben volt Erdély bécsi követe, majd 1698–1700 közt rezidensként is szolgálta államát, de egyébként terjedelmes naplójában még akkor is csak elvétve találkozunk bármilyen reflexióval, ha udvari látványosságokat ír le (Vass 2000).

²⁰ Stagl 1980; Kovács 1988.

Az egyre bővebb kínálatból választható munkák – melyek közül magyarországit is ismerünk, a késmárki David Frölich munkáját – a ramista logika alapján, enciklopédikus szemlélettel segítették elő a látottak rendszerezett befogadását és akkurátus feljegyzését.²¹ Nehezen feltételezhetjük, hogy a magyar közönség behatóan ismerte volna az apodemika könyvtárnyi irodalmát és a meglehetősen merev és kezelhetetlen mennyiségű szempontot felvonultató rendszert egyetlen utazónk sem tudta maradéktalanul érvényesíteni munkájában. Az azonban bizonyos, hogy ezen útmutató könyvek által közvetített látásmód a korszak útleírásain, a tárgyalt témákon és alighanem a tárgyalás módján is rajta hagyta bélyegét. Az arisztokrata peregrinusok esetében erről a melléjük rendelt tutor gondoskodhatott, míg az egyedül utazó egyetemjárók az általánosan bevett szokásoknak engedelmessé váltak, amikor a meglátogatott tudósok és diáktársak bejegyzéseit tartalmazó album gondozása mellett szorgalmasan vezették utazási diáriumukat is.

Az utazási naplókra az általános elismerő hang jellemző. A leírások legnagyobb része nem csillogtat különösebb stilisztikai erőnyeket, és a peregrinusok gyakran hagyják minden megjegyzés nélkül az akár oldalakon keresztül közölt, részletes leírásokat a meglátogatott városok középületeiről. Nem különösebben nehéz feladat azonban megtalálni a szikár ismertetések sorában az érzelmi töltésről tanúskodó, akár csak elejtett megjegyzéseket. Elég sokan vannak azok az 1655-ben Bécszet megjáró Rhédei Lászlóhoz hasonló, lelkes utazók, akik „kibeszélhetetlen sok szép dolgokat” látnak.²² De még a haza küldött leveleiben szinte kizárólag sanyarú pénzügyeit és tutorával való összetűzéseit ismertető Teleki Pál is talál rá alkalmat, hogy megemlítsse, Angliát „felette szép”-nek találja.²³ Az elismerő megjegyzések vonatkozhatnak a méretekre: Vízaknai Bereck György Hamburg „roppantságán álmélkod[ik]”, míg Bethlen Miklósnak arra is van lehetősége, hogy akár több fővárost is összevessen: „a városnak rettenetes nagy voltába csak belébámultam, de Párist esztendeig sem győzné az ember kitanulni, amint Londinumot is”.²⁴ Szepsi Csombor Márton egyes elismerő megjegyzései még mindig nem a hagyományosan esztétika körébe sorolható jelenségekre vonatkoznak: a holland szarvasmarhák után az angolok teheneit is megdicséri, kiemelve hatalmas méretüket.²⁵

Kérdéses azonban, mit tartottak a 17. század magyar utazói az esztétika körébe tartozónak. Bán Imre írta le először – a század nemzeti műveltsége egységeségének egyik jeleként – hogy a képzőművészet iránti érzék hiánya felekezetre való tekintet nélkül jellemzi a kor magyarjait.²⁶ Kovács Sándor Iván hasonlóképpen elmarasztalólag szól Bethlen Péter útitársáról, Cseffei Lászlóról, akit Itáliában nem „a paloták, szobrok, képek érdekelték, hanem csak olyan kuriózus

²¹ Kovács 1988: 126–134; Pavercsik 1996; Hajós 1997.

²² Rhédei 2000: 21.

²³ Teleki Pál levele Vér Judithoz (London, 1697. jún. 17.) FRS III: 175.

²⁴ Vízaknai Briccius 1860: 86; Bethlen 1980: 594.

²⁵ Szepsi Csombor 1979: 191.

²⁶ Bán 1980: 239–240.

dolgok, mint a tehénlegeltetés módja, a madárevés szokása, vagy a lóidomítás.”²⁷ Bár nézeteit később – részben talán a kritikák hatására – finomította, 1988-as tanulmánya még mindig elítélően szól a „raritások és műalkotások között különbséget nehezen tevő Bethlen Mihály”-ról.²⁸

A vitatott kérdés nem is annyira az, írnak-e a korszak magyar utazói a képzőművészeti alkotásokról, hiszen azokkal foglalkozó szöveghelyeket számtalanul lehetne sorolni – ahogyan arra Szelestei Nagy László is felhívta a figyelmet.²⁹ A problémát mindkét jeles irodalomtörténész számára inkább az okozta, hogy a magyar útleírók érzéketlenséget mutatnak a „mai értelemben vett műérték iránt”, esztétikai kategóriák helyett csupán az elkészítéshez szükséges pénz és munka mennyiségét csodálják, esetleg a természetűséget. Nem vesznek továbbá tudomást a művészek nevééről: egész egyszerűen hiányzik belőlük a szerzőség tudata.

A Kovács Sándor Iván nézeteit bíráló Gácsai Hedvig – ha eredményei nem is megnyugtatóak – jó úton indult el a jelenség értelmezésében, amikor felvette, hogy a magyar utazók nem állnak egyedül számunkra különösnek tűnő esztétikájukkal, hiszen a 17. századi holland festészetet is hasonló, funkcionális elvek alapján értékelte korabeli közönsége.³⁰ Több száz, főleg nyugat-európai útleírás ismeretében Antoni Mączak hasonló jelenséget írt le: a kora újkor utazóit – hacsak nem voltak maguk is művészek, vagy kifejezetten szakértők – vajmi kevésbé foglalkoztatta a megtekintett műalkotások pénzben ki nem fejezhető, esztétikai értéke, még kevésbé tudtak emlékezni készítőik nevére. Az útikönyvek, melyek feltűntették a szerzőket, kétségkívül nagy szerepet játszottak a közönség „kiművelésében”,³¹ és a 17. század közepén már sokan támaszkodtak az onnan szerzhető tudásra, ám a modern turizmusra jellemző, a látóival közönség közötti változást segítő elvek kialakulása hosszú folyamat volt.³²

Úgy tűnik tehát, a kora újkori magyar utazók nemcsak utazásuk módszertanában, hanem a meglátogatott helyek listájában és a hozzájuk való viszonyban sem tértek el jelentősen nyugat-európai társaiktól. Útleírásaikban egymás után sorjáznak a látott épületek, könyvtárak, fegyvertárak, kertek és raritásgyűjtemények leírásai. Utóbbiakkal kapcsolatban érdemes felhívni a figyelmet Mączak megállapítására: azok tulajdonképpen a múzeumok elődei, a korabeli tudósi érdeklődés középpontjában álló kollektívák, így a magyar utazók semmiképp nem marasztalhatók el azért, ha szintén nagy kedvvel látogatták őket.³³

Az ismeretlen vidékre érkező utazónak, mint más korokban is, ebben az időszakban is meg kellett küzdenie az idegenség élményével. Általános jellemző, hogy

²⁷ Kovács 1982: 194.

²⁸ Kovács 1988: 184.

²⁹ Szelestei Nagy 1985, illetve 1988.

³⁰ Gácsai 1987.

³¹ Az útikönyvek szerepére hívta fel a figyelmet Király Erzsébet és Kovács Sándor Iván, amikor Zrínyi Miklós könyvtárában meglévő Itália-útikönyv alapján próbálták a költő és hadvezér itáliai peregrinációs élményeit rekonstruálni: Király–Kovács 1981.

³² Mączak 1995: 205–209.

³³ Mączak 1995: 201–204.

a szerzők még tanulási célzatú utazásaikat is bujdosásnak hívják, és sokan alkalmaznak Szepsi Csombor Mártonhoz hasonló toposzokat, aki a franciaországi Épernay nevével játszva felsóhajt: bárcsak inkább Eperjesen volna.³⁴ Az utazók sosem szakadnak el teljesen az otthoniaktól. Folyamatosan figyelik a Magyarországról jövő híreket, bár ritka az olyan utazó, mint Haller Gábor, aki az Odera menti Frankfurt egyetemén tartózkodva jóformán semmilyen más politikai eseményt nem jegyez fel naplójába, csak azokat a híreket, amelyek Erdélyből eljutottak hozzá.³⁵ Szepsi Csombor büszkén jegyezte fel, ha szállásadói dicsérték a magyarok helytállását „az pogányok ellen” folytatott küzdelemben, igaz, az utazóknak adott instrukciók időnként felhívták a figyelmet arra, hogy a peregrinálók inkább azokkal beszélgeszenek a magyarországi helyzetről, „az kik szánakozzanak inkább sorsunkon, mint megpökjenek bennünket”.³⁶ Ha a dicsérettel nem találkozott is, a Bethlen Péter kíséretében utazó Cseffei László nagy meglepéssel írhatta haza, hogy Angliában „a közember is tudja Bethlen Gábort említeni”.³⁷

Egyes elemek egészen nyilvánvalóan fokozhatták az utazók idegenségérzetét. A legtöbben említést tesznek arról, hogy a határt átlépve ruhát kellett váltaniuk. Ez nem mindig ment végbe problémamentesen.³⁸ A magyar határt Szilézia felé elhagyó Pápai Páriz Ferenc Boroszlóban csináltatott magának „német köntöst, nagy drágán, rosszat”.³⁹ A ruhaváltás szükségességére nem kisebb ember hívta fel Thurzó György nádor figyelmét, mint János György szász választó: ha el akarja kerülni, hogy fiát a többi ifjak kinevessék, csináltasson neki német öltözéket.⁴⁰ Időnként pedig a kicsúfolásnál sokkal nagyobb kockázattal járt a magyar öltözék: Kemény János számol be róla, hogy Morvaországban, Bethlen Gáborral ellenséges vidéken felismerték ruhájáról, hogy magyar és „kezdének gyülekezni dorongokkal, fejszékkel”, hogy végül menekülőre kellett fognia.⁴¹ Persze a ruhaváltás visszafelé is hatott: a Konstantinápolyba utazó svéd követ, Claes Rålamb Bécsben magyar ruhát vásárolt, hogy megőrizhesse inkognitóját.⁴² A ruha váltásának természetesen nemcsak gyakorlati, de szimbolikus oldala is volt: a korszak nyelve is ismeri a ruhaváltást a jellem- és lojalitásváltással azonosító szóképeket.⁴³

³⁴ Szepsi Csombor 1979: 227.

³⁵ Haller 1862. Szabó András Péter felvetése szerint ennek oka inkább az, hogy a pizskozatban megírt naplóba annak tisztázásakor Haller bevezette a legfontosabb erdélyi eseményeket (Szabó A. P. 2004: 12.).

³⁶ Nadányi 1990: 120. Az előző adat forrása: Szepsi Csombor 1979: 234.

³⁷ Cseffei László levele monostorszezi Kun Istvánnak (Velence, 1628. aug. 28.) Cseffei 1990: 418.

³⁸ Bethlen Miklós levele Bethlen Pálnak (Bécs, 1661. jún. 21.) Bethlen Miklós 1987: 118. Zalányi Boldizsár arról számol be védenice, Teleki Pál anyjának, Vér Juditnak, hogy nem sikerült német öltözéket készíttetnie (Bécs, 1695. szept. 6.) FRS III: 14. Lásd még Vizaknai Briccius 1860: 85.

³⁹ Pápai Páriz 1977: 144–145.

⁴⁰ János György levele Thurzó Györgynek (Neusorg, 1615. júl. 31.) FRS I: 83.

⁴¹ Kemény 1980: 55.

⁴² Kármán 2002: 121.

⁴³ Erről részletesen lásd Jankovics 1990.

Elemzésünk szempontjából a fontos kérdés azonban az, hogy az idegenség-érzethez csatlakozott-e valamiféle alárendeltség-érzet is. A meglátogatott csodás helyek a legkritikább esetben készítették önreflexióra a 17. század magyar utazóit: a későbbi utazási irodalomban megszokott összehasonlítás a hazai állapotokkal – melyből egyenesen következik az utóbbiak feletti lamentálás – ebben a korszakban szinte teljesen hiányzik. Az egyetlen eset, amelyben egy utazó nyilvánvalóvá teszi, hogy a külföldön látott viszonyokat szívesen látná viszont hazai közegben, egyértelműen a kommunikációs helyzet eredménye. Pálóczi Horváth János – aki szintén Bethlen Péter útitársa – hazairt levelében Oxford és Cambridge kollégiumairól áradozik és felkiált: „hazánk bárcsak egyetlenegy is birtokolna ezekből a kollégiumokból!”⁴⁴ Levelének címzettje nem más, mint Bethlen Gábor öccse, István, és Pálóczi Horváth nem rejti különösebben véka alá, hogy célja a fejedelmi oktatáspolitikára befolyásolása. Ennek tudható be az is, hogy a levél további részében hosszasan fejtegeti, milyen hasznos Anglia számára, hogy királya és országa költségén 8000 diák nevelkedik ezen a két egyetemen, hiszen belőlük lesz az „egyházi és politikai élet vezetésének terhét” viselő réteg.⁴⁵

Ha a 17. századi magyar utazók hasonlítgatják is valamihez a látottakat, az a legkritikább esetben magyarországi hely. Esterházy Pál számára az utazása kezdetén meglátogatott Bécs jelenti a viszonyítási alapot, minden későbbi látni-valót ahhoz mér, egyetlen eset kivételével, de akkor is két németországi templom a viszonyítás tárgya: az ulmi katedrális itéli magasabbnak a korábban látott regensburginál.⁴⁶ Bethlen Mihály ugyancsak a drezdai *Kunstammer*rel és az amszterdami admirálisal hasonlítja össze dániai megfelelőiket.⁴⁷ Mindkét arisztokrata a korszak európai utazóihoz hasonlóan jár el, amikor a látványokat egymással hasonlítgatja: „Ghent annyi, mint Nápoly háromszor, meg még egy kicsi” – hangzik Hieronymus Münzer emblematikus feljegyzése.⁴⁸

Ha az utazók mégis hazai mintákhoz hasonlítják a látottakat, az soha nem értékelő, csupán magyarázó jellegű. Így fordulhatnak elő Szepesi Csombor Mártonnál olyan leírások, hogy a Beszkidek ruszin falvaiban a parasztok lakása „hasonló az erdélyi oláhoknak lakásukhoz”, vagyis hosszú faluban laknak.⁴⁹ A poroszországi Neuburg (Nowe) városáról ugyanő írja le, hogy fekvése Telkibányához hasonló, de Bethlen Mihály is alkalmazza a módszert, amikor a XIV. Lajos elleni liga táborának nagyságát így érzékelteti: „szép nagy tábor, fekütt olyan hosszan,

⁴⁴ Pálóczi Horváth János levele Bethlen Istvánnak (Párizs, 1628. ápr. 13.) Binder 1976: 88. (Kiss Magda fordítása.)

⁴⁵ Pálóczi Horváth János levele Bethlen Istvánnak (Párizs, 1628. ápr. 13.) Binder 1976: 88. (Kiss Magda fordítása.)

⁴⁶ Horn 1989: 22. A regensburgi példa Esterházy 1653: 107. Köszönettel tartozom Horn Ildikónak, aki lehetővé tette, hogy Esterházy Pál kéziratos latin itineráriumát az ő nyersfordításában olvashassam.

⁴⁷ Bethlen Mihály 1981: 78, 80.

⁴⁸ Mączak 1995: 255.

⁴⁹ Szepesi Csombor 1979: 101.

mind Küküllővár [Bethlen]szentmiklóshoz”.⁵⁰ Témánk szempontjából legérdekesebb a már többször említett Cseffei László, aki a látottak jelentőségét azzal érzékelteti, hogy az Angliában látott házakat az erdélyi szászokéihoz hasonlítja. „Nagy erős emberek, mind falui, várasi, mint szinte az szászok miközöttünk”⁵¹ – hangzik a bemutatás, de ha egy másik levelét is figyelembe vesszük, érthetőbbé válik, mire gondol: „az faluik, mint a szászok falui, kőből rakott és cserepes.”⁵² Vagyis Cseffei kifejezetten azért használja a szász analógiát, hogy érthetővé tegye: az angol falu kőházakból áll.

A meglátogatott nyugat-európai országok a magyar utazók számára tehát számos csodálatos és feljegyzésre érdemes látnivalóval szolgáltak, a szövegekből azonban hiányzik a reflexiónak az a későbbiekben igencsak elterjedt típusa, amelynek során a meglátogatott ország állapotát a szerző összeveti a hazai állapotokkal, és a (várhatóan számára kevésbé hízelgő) eredményekből további következtetéseket von le. Gondolhatnánk, hogy ez a kora újkori magyar utazási irodalom műfaji jellegzetességeiből ered: az apodemikus jellegű utazási naplók – ahogy ezt korábban jeleztük – általában kerülnek a minősítések osztogatását. Csakhogy a fentebbi megállapítás a memoáirodalomra is érvényes: Bethlen Miklós számos alkalommal bírálja műveletlen és nehézkes, rosszindulatú és tudatlan erdélyi kortársait, a peregrinációjáról írott hosszas részben azonban egyetlen alkalommal sem hasonlítja össze az általa meglátogatott helyeket hazájával. A Londonról dicsverset író erdélyi menekült, Ádám János is bőséggel megáldott, boldog országgént idézi fel az Erdélyt, amelyet a török dúlás után kénytelen volt odahagyni, hogy II. Károly angol király testőre legyen.⁵³

Larry Wolff sokat vitatott könyve szerint Európa nyugat–keleti irányú kulturális felosztása, illetve ezek civilizatorikus skálán való elhelyezése a 18. század műve.⁵⁴ Ez azonban mindössze annyit jelent, hogy a felvilágosodás volt az első, amely rendszerbe foglalta a korábbi utazók benyomásait és tapasztalatait: az Európa keleti felébe utazók közül már a korábbi századokban is számosan akadtak, akik idegen és szegényes kultúrával rendelkező barbárnak tartották a meglátogatott népeket. A hazai és a nyugat-európai világ összehasonlításának hiánya a magyar utazóknál azt a benyomást kelti, hogy a szövegek szerzői vagy nem voltak tisztában azzal a különbséggel, amelyről a nyugat-európai utazók írnak, vagy elutasították annak elismerését.

⁵⁰ Bethlen Mihály 1981: 108; az előző adat forrása: Szepsi Csombor 1979: 118.

⁵¹ Cseffei László levele monostorszegi Kun Istvánnak (Velence, 1628. aug. 28.) Cseffei 1990: 417.

⁵² Cseffei László levele anyjának, Hatvani Zsigmondné Tomori Annának (Párizs, 1628. ápr. 8.) Binder 1976: 81.

⁵³ Ádám 1990: 504.

⁵⁴ Wolff 1994. Recenzensei közül többen is felhívták rá a figyelmet, hogy a tétel, mely szerint a két régió elkülönítése a 18. század műve, nehezen védhető: a különbségekre már a korábbi századokban felfigyelnek, míg a „keleti–nyugati” elnevezés igazából csak később terjed el (Wirtschaftler 1995, Poe 1996, Bassin 1996). Korábban Hans Lemberg szintén a 19. századra helyezte a kelet–nyugat irányú civilizációs tartalommal telítődését Európában (Lemberg 1985).

A már említett Claes Rålamb 1657-ben utazott keresztül Észak-Magyarországon, illetve Erdélyen, és csípős megjegyzéseket tett majd mindenre, amit ott talált. Kritikájának kiindulópontját a Svédországban épp abban az időszakban elterjedő barokk kultúra, és a Jürgen von Kruedener által institucionalizált fogyasztási kényszernek nevezett jelenség képezte. A svéd arisztokrácia ekkoriban nézett szembe azzal, hogy társadalmi rangjuk megőrzésének legfontosabb eszköze az – akár erőn felüli – reprezentáció: ha nem építenek csodálatos palotákat, nem rendeznek fényes bálakat, nem hordanak díszes ruhákat, ez deklasszálódásukhoz vezet.⁵⁵ Rålamb ugyanennek az értékrendnek hiányát, vagy legalábbis korlátozott érvényesülését kérte számon Magyarországon és Erdélyen.

Annál meglepőbb, hogy ugyanabban az évtizedben Esterházy Pál hasonló szempont miatt marasztalja el a pfalz-neuburgi herceg günsburgi prefektusát. A peregrináló fiatal magyar arisztokrata kifejti: nem érti, hogy engedheti meg magának egy herceg helytartója, hogy szegényes ruhákat hordjon, hitvány kocsi-ban járjon, és külön megjegyzést szentel a herceg előkelőségéhez egyáltalán nem illő palotának.⁵⁶ Az Esterházynál szegényebb, de szintén arisztokrata családból származó Bethlen Mihály szintén nem rejti véka alá véleményét, amely szerint a westminsteri apátságban a papok öltözete rossz és mocskos.⁵⁷ Bethlen Miklós fiának szövege virtuális párbeszédet folytat Rålambéval, hiszen az erdélyi arisztokrata megállapítja, hogy a svéd régebben „igen paraszt nemzetség volt,” és csak XI. Károly idejében – tehát Rålamb utazása után – történt meg, hogy „mindenket corrigáltak és jobb rendbe vettek,” de azt is úgy, hogy „mindenekben a franciákat követvén, kinek majmai egészen többire, mind ételek, szokások, köntösek, politíájok is, és már épületek szerint is igen követik őket.”⁵⁸

Több olyan szöveghelyet is találunk, ahol magyar utazók a meglátogatott helyek rossz erkölcséről tesznek megjegyzéseket. Ez történhet ironikus felhanggal, de rosszallóan is. Előbbire jó példa Kemény János, aki emlékezete szerint Sziléziában lát először olyan női viseletet, „hogy mellyek mezítelen, kinyitva légyenek”, ám nála ez a megjegyzés nem a sziléziai erkölcsök bírálatát vonja maga után: az író inkább a viselet iránt serény érdeklődést mutató erdélyi Mikó Ferencen köszörüli nyelvét.⁵⁹ Vele ellentétben Szepsi Csombor Mártonnál az angolok „szertelen gyenge, leánytermészetű”-ként való jellemzése nyilvánvaló elmarasztalás, és a Danzig ismertetésekor is egyértelmű, mi a véleménye arról, hogy a mesteremberek vasárnap is dolgoznak: rögtön a következő mondatban

⁵⁵ Kruedener 1973; Kármán 2002: 118.

⁵⁶ Esterházy 1653: 96–97.

⁵⁷ Bethlen Mihály 1981: 87.

⁵⁸ Bethlen Mihály 1981: 73–74. Más megjegyzések ugyanakkor egyértelműen nem valamilyen elvont normát, hanem a megszokott színvonalat kéri számon – mint Batthyány Ádám, amikor I. Miksa bajor választófejedelem bécsi esküvőjéről írja, hogy „énnekem úgy látszott az vígasságra nézve, hogy nem volt nagy vígasság, az mint az menyekszőknek szokott lenni.” (Bécs, 1635. júl. 18.) Koltai 2001: 91. Az idézet helyesírását normalizáltam.

⁵⁹ Kemény 1980: 57.

megállapítja ugyanis, hogy bordélyházból is sok van.⁶⁰ Még explicitebb Szepsi Csombor bírálata, amikor az angol nép „deáktalanságán” csodálkozik – azon, hogy London utcáin sokáig keres valakit, akivel latinul beszélhetne, és végül egy olasszal kénytelen magát útbaigazíttatni.⁶¹ Ezt a bírálatot ráadásul kivételesen a nyugati utazók is megerősítik, két szempontból is: egyrészt más nemzetekből származó utazóknak is viszonylag korán feltűnik az angliai latintudás hanyatlása, másrészt a Magyarországra látogatók rendszeresen feljegyzik az itteni latintudás elterjedtségét – az általuk közvetített kép kimondottan hízelgő még a hazai forrásokkal való összevetésben is.⁶²

Ám a legerőteljesebb példát az ellen, hogy a magyar utazók magukénak érezték volna bármiféle Nyugat-Európát a civilizációs létra magasabb fokára helyező elképzelést, Sennyey László szolgáltatja. A nagyszombati egyetem jezsuita rektora 1687-ben járt Rómában és Itália-élménye meglehetősen különbözik a nála nyolcvanhat évvel korábban, tanulási céllal odaérkező Kolozsvári Alárdi Mihályétól. Míg utóbbi diáriumja nem szűkölködik az elragadtatott hangú beszámolóiban az Örök Város csodálatos épületeiről és a pompázatos ünnepekről,⁶³ Sennyey lelkesedése jóval visszafogottabb. Bár részletesen beszámol a látnivalókról és hosszasan ecseteli a meglátogatott templomok és paloták gazdagságát, nem kendőzi el azt sem, hogy útja során számos itáliai városban látott gyenge kőművesmunkát, és hogy a városokban a piszok időnként feledtette az épületek szépségét. Az olaszokat általában véve meglehetősen lustának, dologtalannak láttatja, ám ennél rosszabbról is beszámol. Diáriumának egy részében azon ironizál, hogy egy itáliai pap tenyerét a mise előtti kézmosás előtt teleköpte, míg egy másik pap egész mise alatt a tetveket szedte a nadrágjából. „Tiszteletre méltó elfoglaltság!” – gúnyolódik Sennyey.⁶⁴ A jezsuita rektor kritikája – a korszakban nem használt kifejezéssel – „civilizációs” jellegű, nemcsak az itáliai építmények állapotát kéri számon, hanem a mindennapi viselkedést meghatározó kulturális elemeket is: pontosan azokat, amelyek hiányosságai miatt az itáliai misszionáriusok nagy előszeretettel minősítettek barbárnak minden, az Alpoktól északra eső területet.⁶⁵ Az pedig, hogy fontosnak tartja kiemelni, hogy a tetvészkedő pap francia volt, még határozottabbá teszi a nyugat-európaiakkal folytatott látens vitájának súlyát. Azét a vitét, amelyet sok kortársa folytatott, még ha kevésbé explicit módon is: kerülve a direkt összehasonlítást hazája és a gazdagabb, jobb művelődési lehetőségeket biztosító peregrinációs célpontok között.

⁶⁰ Szepsi Csombor 1979: 187, 140–141. A másik, szexuális kicsapongásai miatt gyakran elítélt város Velence: Bethlen Miklós Velence-élményének lecsapódásáról illetve a politika és paráznság rejtett szimbolikájáról az *Önéletírás*-ban lásd Bene 2002.

⁶¹ Szepsi Csombor 1979: 184.

⁶² Burke 1991; Tóth 1999.

⁶³ Kolozsvári Alárdi 1990: 296–298.

⁶⁴ Sennyey 1990: 551, a korábban idézett részek 528, 550–551. A rektor későbbi római utazásain is vezetett naplót, ám ezek témánk szempontjából nem tartogatnak újabb adatokat: Iványi 1929.

⁶⁵ Tóth 2001: 850–851.

AUTOSZTEREOTÍPIÁK

Ha az előző fejezetben vizsgált szöveghelyek tanulsága az volt, hogy a 17. századi magyar utazók nem fogadták el a Nyugat-Európából a három részre szakadt Magyarországra érkezők, számukra sokszor hátrányos ítéletét, ennek a jelenségnek más szövegeken is nyomot kellett hagynia. A saját kultúra minősítése nemcsak az idegen kultúra minősítésén keresztül, de ennél direktebb módon is történhet. Ha a rendelkezésre álló források mennyisége ez esetben nem is annyira kedvező, mint az indirektebb példánál, néhány alkalommal olyan kora újkori utazókat is találunk, akik saját honfitársaikról állítanak fel általánosító tételeket.

Az egyértelműnek tűnik, hogy a 17. századi magyar utazási irodalom szerzői számára közhely volt valamiféle „magyar jelleg” létezése. Ez vonatkozhatott egyszerűen a külső megjelenésre is: amikor Szenczi Molnár Albert a wittenbergi kis híd előtt meglátja Ungvári Andrást, arcáról és öltözetéről azonnal rájön, hogy magyar és magyarul is szólítja meg.⁶⁶ Ugyanakkor létezett elképzelés a magyarokra általában jellemző viselkedésformák, beállítódások együtteséről is, más-képp Kemény János nem beszélhetne arról, hogy Báthori Zsigmond fejedelemben „olaszos és egyéb idegen nemzetek conversatiójában nevelkedvén, az magyar humor is corrupáltatott.”⁶⁷ Szepsi Csombor Márton *Europica varietasa* nemcsak a területek és városok, de a népek különbözőségének bemutatását is célul tűzi ki, és – más nemzetbeli, sőt néhány magyar kortársához hasonlóan – szívesen ír általános jellemzéseket a megismert nemzetekről.⁶⁸

Ha azonban ennek a „magyar humornak” konkrét tartalmára kérdezzük rá, utazóink nem sok támpontot adnak. Az egyetlen viselkedésforma, amely általánosan a magyarokra jellemzőként jelenik meg: az iszákosság. Természetesen legtöbb utazónk kárhoztatja ezt: Kemény apjáról írja, hogy hiába volt beteg másnap, azért „az magyari rossz szokás szerint, mihelt barátit s idegen embereket kaphatott, igen eliddogált vélek.”⁶⁹ Az erdélyi Nadányi Mihály, fiának, Jánosnak írott instrukciójában szintén hivatkozik erre a közkeletű vélekedésre, amikor kéri, hogy „magyar módra” ne azt kérdezze először, amikor egy városba érkezik, hogy hol a kocsmá, hanem – az apodemikus módszertant követve – először tudakozódjék a hatalmi viszonyokról, a város urának személyéről, a fő nevezetességekről és az ott meglátogatható tudósokról, illetve az ott követett vallásról.⁷⁰

Nem mindenki tartotta azonban kárhoztatandónak és a külföld előtt szégyellendőnek a magyarságnak tulajdonított asztal melletti képességeket. Éppen ellenkezőleg: diáriuma szerint Esterházy Pál még rá is játszott a sztereotípiákra. A IV. Ferdinánd 1653-as római királlyá koronázása körüli ünnepségsorozat egyik epizódjaként került sor a trieri választófejedelem által rendezett lakomára. Ezen

⁶⁶ Szenczi Molnár 1976: 474.

⁶⁷ Kemény 1980: 21.

⁶⁸ A magyar példákat lásd Jankovics 1993: 560–561.

⁶⁹ Kemény 1980: 19.

⁷⁰ Nadányi 1990: 118.

az asztalnál körbejárt egy hatalmas, császárok kincstárából származó kupa. Esterházy egyetlen hajtásra kiitta, majd elégedetten az asztal közepére csapta az egy icce úrtartalmú kelyhet, mert meg akarta mutatni, „milyen a dicső magyar nemzet.”⁷¹ Már ezzel nagy feltűnést keltett az előkelő társaság körében, de a hatást a fiatalember még tovább fokozta azzal, hogy míg az urak álmélkodtak, ő felpatant „csodálatos vadságú” lovára és elvágtatott. Viselkedése – amely a 19. században nagyon népszerűvé váló „magyar virtus” egyik korai példája – tulajdonképpen azt a tudatot sugározza: ha a tőlük sztereotipikusan elvárt módon viselkedő magyarok mások is, mint a meglátogatott nemzetek fiai, vadságuk semmiképp nem alacsonyabbrendű náluk.

Érdekes perspektívát jelent végül az önkép és az Európa nyugati felén élők vizsgálatához a magyar utazók véleménye a lengyelekről. Nemcsak azért, mert a magyar, illetve a lengyel királyság területei egyaránt Közép-Európa részei – vagyis a 20. századi történelmi absztrakció szerint egyaránt Kelet és Nyugat között helyezkednek el. A két ország politikai berendezkedésének hasonlóságai, a rendek képessége arra, hogy hatalmukat a centralizációs kísérletekkel szemben megőrizték, már a kortársak számára is világosak voltak. Ugyanígy a kultúra hasonló vonásai, amelyek felszíni jegyeire, a nyugatitól eltérő öltözködésre, Szepsi Csombor Márton is utal, aki szerint a két nép „az török ruhájában kezd gyönyörködni”.⁷²

Ha arra számítunk, hogy a sajátához közeli kultúra nagy szimpátiát eredményez a magyar utazók leírásaiban, csalódnunk kell. Kemény János a politikai rendszeről mond lesújtó ítéletet, amikor a IV. Ulászló törökellenes terveinek végrehajtását megakadályozó szejmet „felfuakodott és egyetlen nemzet”-ként aposztrofálja.⁷³ Szepsi kritikája sokkal szélesebb kört érint, a lengyel nemzeti jelleg egészét írja le kevéssé hízelgő módon: „Népe ez országnak magahányó, kevély, cifrára űző, hirtelen haragú, buja”, és hiába fűzi hozzá utána, hogy kegyességük kiemelkedő és egymással jól bánnak, az általános kép meglehetősen negatív marad. A helyzet pikantériáját az adja, hogy Kemény és Szepsi pontosan azokért a tulajdonságokért marasztalják el a lengyeleket, amelyek a közvélekedés szerint a magyarokkal rokonítják őket. Az a féktelenség, amellyel Esterházy Pál meg akarja mutatni a „dicső magyar nemzetet”, szálka a szemükben, ha más népnél tapasztalják.

BARBÁROK

Az előző két fejezetből láthattuk, hogy a 17. századi magyar utazók számára nem volt egyértelmű, hogy egyet kellene érteniük a hazájukba látogató nyugat-

⁷¹ Esterházy 1653: 44–45. Az epizód magyar nyelvű fordítását lásd Horn 1989: 46.

⁷² Szepsi Csombor 1979: 104. Még akkor is állíthatjuk ezt, ha egyes szövegek szerzői mindent megtettek, hogy elhatárolják egymástól a magyar és lengyel kultúrát. Ennek tudható be, hogy a II. Rákóczi György esküvőjére küldött lengyel követ naplójában folyamatosan kritikus megjegyzéseket olvashatunk az erdélyi konyháról (Várkonyi 2002).

⁷³ Kemény 1980: 290.

európaiak elítélő véleményével. Nemcsak kerültek saját kultúrájuk alacsonyabbrendűségének kifejezését, de időnként ők kritizálták a meglátogatott vidékek civilizációs állapotát, vagy játszottak rá a sztereotípiákra annak érdekében, hogy feloldják őket. Mentális térképük azonban korántsem nevezhető kulturális határok nélkülinek, ami világhosszá válik, ha az Európa keleti–délkeleti részére utazók megállapításait vesszük szemügyre.

Míg a nyugatra utazók esetében az utazás keretét az esetek túlnyomó többségében a peregrináció jelentette, kelet–délkelet felé elsősorban diplomaták utaztak. Mivel utóbbi irányban nem voltak kívánatos tudást nyújtó egyetemek, nyilvánvaló, hogy ezek a területek a diákok célpontjaként nem jöttek számításba. A korábbiakban ismertetett, műfaji okok miatt azonban a diplomatalevelek szükségképpen kevesebb információval szolgálnak témánkhoz. Ez a kevesebb is elég viszont ahhoz, hogy egyes következtetéseket levonhassunk.

Meglehetősen egyedinek tűnik Szepsi Csombor Márton esete, aki a Temze partján sétálgatva találkozik három oroszral, akik saját, keleties ruhájukat viselik, és a látvány – emlékeztetve őt hazájára – nagy hatással van a peregrinusra: „bizony, gondolkodásaim miatt alig tudhattam, hol vagyok.”⁷⁴ Kelet-Európa egységének még akár ilyen felszíni hasonlóságon alapuló érzete is teljesen idegen volt a 17. századi magyar utazóktól. Sokkal jellemzőbbek Zrínyi Miklós sorai, aki így elmélkedik a török ellen nyerhető moszkvai segítség lehetőségéről: „az ő népük goromba, az ő hadakozásuk semmirekellő, vitézségük nevetséges, politikájuk ostoba, birodalmuk tirannis”.⁷⁵ És hogy nemcsak katonai és politikai, hanem civilizációs szempontból is akadt kivetnivaló az oroszokon, azt Bethlen Mihály teszi egyértelművé, aki Stockholmban orosz hajókat látva, úgy véli, azok „igen rút csinálmányúak, formájok és kötelek, vitorlájok és eledelek éktelen és barbarismusát le nem írhatom.”⁷⁶

Még egyértelműbb a több szempontú elmarasztalás a közvetlen szomszéd román fejedelemségek lakóinak esetében. Bár magyar szerzők tollából származó útleírásokat Havasalföldről és Moldváról igen ritkán találunk, a források körének kiterjesztésével kirajzolódik az általános, és meglehetősen negatív kép. Lorántffy Zsuzsanna az 1645-ben a fejedelem megsegítésére érkező havasalföldi segédcsapatok fegyelmetlensége kapcsán az egész országot kaotikusnak állítja be, amikor így ír: „az kurtányok rosziul kezdtek bánni az szegénységgel, megüzéném azért nekik, nem Havasalfölde ez.”⁷⁷ Oláh Miklóst, az Erasmussal levelező nagy műveltségű humanistát, a magyar katolikus egyház nagy tekintélyű fejét a 16. században paszkvillus-sorozat támadta román származása miatt.⁷⁸ És hogy a következő évszázadban

⁷⁴ Szepsi Csombor 1979: 190.

⁷⁵ Zrínyi 2003: 406–407. A szöveg helyi forrásait nemrégiben Dukkon Ágnes kísérte meg feltárni, bevonva a vizsgálatba David Frölich az oroszokról szintén lesújtó képet nyújtó kalendáriumát is: Dukkon 2002. A nyugat-európai Oroszország-leírások is bőven foglalkoztak az általuk zsarnoknak leírt politikai rendszerrel: Radnóti 1997: 29–31; Radnóti 2001: 17–18.

⁷⁶ Bethlen Mihály 1981: 58.

⁷⁷ Lorántffy Zsuzsanna levele I. Rákóczi Györgynek (Pocsa, 1645. jún. 29.) MHHD XXIV. 334.

⁷⁸ Almási Gábor kutatásait idézi Péter 2004: 27.

sem volt könnyű a román vajdaságok lakóinak áttörni az esszencialista ítéleteket, azt Kemény János esete jelzi. A későbbi fejedelem 1645-ben I. Rákóczi György képviselőjében vett részt Janusz Radziwiłł litván herceg és Vasile Lupu moldvai vajda leányának esküvőjén, Iași-ban. Kemény emlékiratában hosszasan sorolja a sok drága ételt és pompás ruhát, ezüsttálgat és más mívés dísztárgyakat, amelyeket a lakodalom során láthatott. Amint írja, az ünnepek nagy pompával, „nem oláh paraszti barbariással, hanem keresztény királyi formán való dispositiókkal” zajlottak.⁷⁹ Meglepetése nyilvánvalóan tükrözi a 17. századi erdélyi főnemes elvárásait a román vajdaságok lakóival szemben: a már Bethlen Mihály által is „szegényes, barbár, méltóságon aluli” értelemben használt „paraszti” jelző itt is előkerül. Ahogy a nyugatról érkező utazók egy része, így Claes Rålamb is nagy előszeretettel használta azt – a magyarokkal szemben.⁸⁰

A „barbaries” nemcsak a viselkedésben mutatkozó problémákat, az udvari kultúra hiányát jelentette, hanem sokkal konkrétabb értelemben, a latin műveltség hiányát is. Kemény moldvai útjáról írott beszámolójában meglepetéssel írja, hogy a párt összeadó kijevi metropolita, a moldvai vajdai családból származó Petro Mohila „jó deák”, sőt a környezetében lévő papok is „olyak valának, hogy el nem hihetém azelőtt lenni abban az rendben olyan tudós embereket.”⁸¹ Más a tapasztalata a II. Rákóczi György fejedelmet Konstantinápolyban szolgáló török deáknak, Harsányi Jakabnak. Egy jelentésében a következőket írja: „Itt minden keresztény követek, rezidensek tudósok, csak az oláhok barbarusok”⁸² – értvén ez alatt műveletlenségüket. Míg Keménynél az újonnan szerzett élmények írták felül a közvélekedés által kínált ítéletet, Harsányi esetében az idézet kontextusa tompítja annak élet, hiszen az erdélyi fejedelem állandó követeivel folyamatosan perpatvarban álló török deák így folytatja: „kiktől nem sokat különböz az mi rezidensünk is.”

A „barbár” jelző számos alkalommal jelenik meg más kontextusokban is, Esterházy Pál például pfalzi látogatása alkalmával osztogatja ezt a minősítést, a katolikusokkal rosszul bánó helybéli lutheránusok leírására.⁸³ Azonban leggyakrabban a törökről írott szövegekben bukkanunk rá. Meglepő módon nemcsak Baranyai Decsi Jánosnak a Báthori Zsigmond törökellenes háborúi magasztalására íródott krónikájában számít felcserélhetőnek a „török” és „barbár” terminus, hanem Bojti Veres Gáspáréban is, aki pedig a török segítséggel hatalomra

⁷⁹ Kemény 1980: 265.

⁸⁰ Kármán 2002: 127–128.

⁸¹ Kemény 1980: 265. Petro Mohila (a román írásmód szerint Petru Movilă) egyébiránt tényleg kimagasló műveltséget mondhatott magáénak az ortodox világban: a moldvai fejedelmi családból származó fiatalember Párizsban tanult, és miután 1632-ben, harmincöt évesen kijevi metropolita lett, jezsuita mintára reformálta meg Kijev kollégiumát. Lásd Subtelny 1994: 120–121; Magocsi 1996: 189–191.

⁸² Harsányi Nagy Jakab levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1656. szept. 7.) MHHD XXIII. 458.

⁸³ Esterházy 1653: 25.

került Bethlen Gábor udvari krónikásaként írta meg történeti művét.⁸⁴ Utóbbi esetben pontosan azért szükséges a török barbárságának hangsúlyozása, hogy ezzel lehetővé váljon a hatalomátvétel békés jellegének kiemelése, az, hogy Bojti Veres jelezze: Bethlen még ezeket a vad embereket is képes volt kordában tartani és megóvni hazáját a nagyobb pusztítástól.

Számos tanulmány foglalkozik a magyarországi törökkép különböző aspektusaival. A korábbi kutatások feltárták a későközépkori, törökről alkotott elképzelések magyarországi recepcióját, a lutheri „a török mint Isten megérdemelt ostora”-elképzelés átvételét, és ennek 16. század végi összeolvadását a „Magyarország a kereszténység védőbástyája” toposszal Magyar István és mások munkáiban.⁸⁵ A magyarországi recepció különlegessége, hogy egyes, török forrásból származó elemek, így az apokaliptikus elem, miszerint a török bukása csak az „aranyalma” – amelynek konkrét tartalma állandóan változik – megszerzése után várható, szintén bekerülnek a köztudatba.⁸⁶ Elmondható, hogy akár csak Európában, a 17. századra Magyarországon is nagyjából kialakul egy állandósult törökkép. Új elemek később már nem jelennek meg, és a politikai status quo megszilárdulásával együtt a törökről alkotott kép is közhelyszerűvé válik. A politikai köznyelv a törököt mint a kereszténység természettől való ellenségét tartja számon, és még azok a politikusok is kerülnek – ritka kivételektől eltekintve – hogy pozitívan nyilatkozzanak róla, akik komoly politikai előnyökre tesznek szert a vele való együttműködésből.⁸⁷ Az erdélyi fejedelemségben uralkodó törökkép nagyjából hasonló jellegzetességeket mutat, természetesen azzal a megszorítással, hogy – lévén a fejedelemség oszmán adófizető – a közhelyszerűen mindenhol előforduló törökellenes gondolatok kevesebb nyilvánosságot kaptak, mint a királyi Magyarországon. Ha áttekintjük a 17. századi erdélyi krónikákat, csak a törökellenes háború idején íródott Baranyai Decsit találjuk nyíltan törökellenesnek. A 17. század közepének törökellenes háborúit az Apafi-korban összefoglaló, három különböző nyelven krónikát író Georg Kraus, Szalárdi János és Bethlen János nem írnak explicit ítéletet a törökökről, véleményüket csak a tények

⁸⁴ Baranyai Decsi 1866; Bojti Veres 1980. Bár a szakirodalom, a Birodalom etnikai sokszínűségének reprezentálása végett, egyre inkább az „oszmán” kifejezést preferálja, ebben az esetben indokoltnak tűnik, ha a kortársak által is használt „török”-kel hivatkozunk a Magyarországot délről fenyegető expanzív állam képviselőire.

⁸⁵ Terbe 1936; Hopp 1992; Imre 1995; B. Szabó 1995; Fodor 1997; Szabó A. 2000.

⁸⁶ Fodor 1997: 39–48.

⁸⁷ Benczédi 1985. Kivételes esetet képviselnek a *Szigeti veszedelem* török hősei, akik példamutató erejükkel, bölcsességükkel, bátorságukkal dicsekedhetnek. Pozitív tulajdonságokkal való felruházásuk azonban mindössze azt a célt szolgálja, hogy még jobban kiemelje a velük megküzdő magyar hősök hasonló tulajdonságainak felsőbbrendűségét és maximálissá tegye azok morális győzelmét (Jankovics 2000). Éppen ellenkezőleg, mint a raguzai Đivo Gundulić *Osman* című eposzában, melyben a főhős az 1621-ben meggyilkolt Oszmán szultán, aki igazi nyugati lovagként ábrázoltatik. Ebben az esetben a lovagias Oszmán halála a romlott Birodalom végzetét vetíti előre – a Birodalomét, mely Gundulić szerint egy Oszmánnal kezdődött és egy Oszmánnal végződik, pont ezer évvel a hidzsra után (Zlatar 1992: 425–454).

válogatása, a török dúlás rémségeinek részletes leírása és – Szalárdi esetében – a felette való lamentálás jelzi.⁸⁸

Témánk, az utazók külföldről alkotott képe – és azon keresztül önképük – szempontjából Erdélynek van kiemelt fontossága. Az Oszmán Birodalom központi területeire – néhány száműzöttet leszámítva – túlnyomórészt diplomáciai küldetésben érkeztek magyar utazók a 17. században. A magyar rendi politika ugyan sorozatos kísérleteket tett arra, hogy befolyást nyerjen a Habsburg uralkodók törökpolitikájára,⁸⁹ ám rendszeres magyar portai képvisellel csak az erdélyi fejedelemség rendelkezett. A diplomatalevelezések témánk szempontjából szűkös forrásanyaga csak utóbbiak esetében éri el a kritikus mértéket, és válik elemzésre alkalmassá.⁹⁰

A Konstantinápolyba helyezett erdélyi követek között teljes konszenzus uralkodik abban a kérdésben, hogy a törökök pénzsóvárok. Bár a modern szakirodalomban találkozhatunk olyan véleménnyel, hogy az oszmán adminisztrációban mindenkinek adandó – általában pénz – ajándék, a *rüşvet* olyan mértékben volt integráns része a rendszernek, hogy nincs értelme megvesztegetésnek hívni,⁹¹ ám a korabeli erdélyi diplomaták nyilvánvalóan nem osztották ezt a nézetet. „Pénzzel az török előtt mindent végben vihetni, de csak igirettel nem szokott új legeltetni.” – írta Paskó Kristóf,⁹² és I. Rákóczi György is hasonlóképpen nyilatkozott: „ki-ki az adomot várja, maga hasznát nézi, elunja az ember őket tölteni.”⁹³ A már említett Harsányi Nagy Jakab találta a legszellemesebb metaforákat. „Az török malmát csak az adom hajtja.” – írta egyszer, míg máskor így nyilatkozott: „az török szeme adom nélkül nem lát, nyelve néma.”⁹⁴

Kapzsiséga mellett a török legfőbb ismertetőjele, hogy megbízhatatlan. „Nem kell hinni, mert csak török hír” – kommentált egy frissen szerzett, kedvezőtlen információt fejedelmének Borsos Tamás, és ismét csak Harsányi az, aki explicit következtetést von le: „Az törökben állhatatos szó ritka.”⁹⁵ A török politikai kultúrát az erdélyi diplomaták szerint általánosan jellemezte az Erdélyben elterjedt szólás: a török *fortune filius*, a szerencse gyermeke. Nem abban az értelemben, hogy mindig szerencséje lenne, hanem – ahogy Harsányi elmagyarázza fejedelmének – „az török mindenkor az győzödelmes féllal tartja [...] ha az szerencse

⁸⁸ Szalárdi 1980: 437; Bethlen János 1993: 126; Kraus 1994: 317.

⁸⁹ Hiller 1992.

⁹⁰ Sajnálatos módon az egyetlen hosszabb, nem diplomatától származó emlékirat, amely a száműzött Komáromi János tollából származik, kizárólag topografikus természetű, kerüli a leírt vidék – Konstantinápoly – méltatását, így témánk szempontjából nem bír forrásértékkel. Vö. Komáromi 1990.

⁹¹ Ágoston 1999: 141.

⁹² Paskó Kristóf levele I. Apafi Mihálynak (Konstantinápoly, 1666. febr. 6.) TMÁO IV. 303.

⁹³ I. Rákóczi György levele Kőrössy Istvánnak (Gyulafehérvár, 1633. aug. 30.) Beke-Barabás 1888: 88.

⁹⁴ Harsányi Nagy Jakab levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1656. febr. 3.) MHHD XXIII. 307; illetve Harsányi és Balogh Máté levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1656. okt.) EÉKH II. 224.

⁹⁵ Borsos Tamás levele Bethlen Gábornak (Konstantinápoly, 1619. szept. 28.) Borsos 1972. 325; illetve Harsányi levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1655. dec. 17.) EÉKH I. 567.

nem talál nagyságodnak szolgálni, nyelvek, karjok az törököknek [...] nagyságod ellen meghosszabbodik; egyébként ha isten nagyságodnak dolgát szerencsésíti, nyelvek megnémul, karjok megrövidül.”⁹⁶

Mivel az idézetek diplomaták leveleiből származnak, nem csodálkozhatunk, ha az érintett tulajdonságok is azok közé tartoznak, amelyek a politikai kapcsolattartás mindennapjaiban ismerhetők meg. Általánosabb törökképet, amely a nyugati *turcica*-irodalomból rajzolódik ki, hiába keresnénk, mivel Erdélyben és Magyarországon nem íródtak a nyugatiakhoz hasonló traktátusok.⁹⁷ A traktátus műfajához talán legközelebb Bocatius János jutott, aki 1606-ban, Bocskai kíséretében találkozott a törökkel, és a diplomáciai tárgyalások végeztével még arra is volt lehetősége, hogy meglátogassa Buda várát. Erről az élményről humanista szellemben írt episztolája dinamikus törökképet közvetít. Erős retorikai eszközökkel építi fel a Rákos mezejére utazás leírását, nem győzi ecsetelni saját félelmét, a rettegést, hogy a barbárok közé megy, ahonnan esetleg sem ő, sem a fejedelem nem tér vissza soha. A „kegyetlen barbárokról” szóló általános képet aztán megkérdőjelezi azzal, hogy felfedezi a török pompa és udvariasság vonzerejét: „Sohasem gondoltam volna, hogy ez a kegyetlenkedésre hajlamos nép ilyen szép testi és lelki adottságokkal rendelkezessék.” – írja.⁹⁸ Episztolájának későbbi részei azonban ellentételezik a túlzottan pozitív benyomásokat is: Bocatius mind a törökök ételéről, mind zenéjéről ironikus megjegyzéseket sorol, kiemelve, hogy bár azok a török szemében nyilvánvalóan kedvesek voltak, az ő ízlésének teljesen idegenek, sőt visszataszítóak. Az elidegenítést teljessé teszi Buda leírása: Bocatius kizárólag romos házakat, műveletlen embereket talál, az egykori nagyság homályos visszfényét látja: „Sehol egy ép ház, majdnem a földdel egyenlő valamennyi. Bent igen kevés az ember, az is csak az emberek legalja.”⁹⁹ Bocatius törökje ugyan nem az a mindent felégető barbár, akivel nem lehet szóba állni, de a szerző minden eszközt megragad, hogy jelezze: ezek az emberek mások, mint mi vagyunk, és kényszerű szövetségesként felhasználhatók, de végső soron mégiscsak ellenségek és romlást hoznak az országra.

Ahogy Bocatius példáján is láthattuk, hiba lenne azt gondolni, hogy minden, ami török, elutasításra talált az utazók szövegeiben. Bezerédi Zsigmond velencei

⁹⁶ Harsányi levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1656. okt. 16.) MHHD XXIII. 484. Földvári Ferenc ezt összevonja a korábban ismertetett, megvesztegethetőségről szóló elképzeléssel: „ez az török nemzetiség oly, hogy az szerencse után igen jár, az adomért igen elhajúl.” Levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1651. júl. 31.) MHHD XXIII. 82.

⁹⁷ Az egyetlen erdélyi szerző által írott mű éppen a sokat emlegetett Harsányi Nagy Jakab munkája, amelyet azután írt, hogy el kellett hagynia Erdélyt: 1672-ben, Brandenburgban jelent meg (Harsányi Nagy 1672). A munka teljesen atipikusnak tartható, mert nagyon pozitív törökképet tartalmaz – monografikus elemzésére külön tanulmányban vállalkozom a közeljövőben. A visszafoglaló háborúk idejének törökképet R. Várkonyi Ágnes a traktátusok hiányában magánlevelezésekből állítja össze: R. Várkonyi 1994.

⁹⁸ Bocatius 1988: 73. (Itt, és a további idézetekben is Csonka Ferenc fordításában.)

⁹⁹ Bocatius 1988: 90. Bár Bocatius magát a szövegben németnek vallja, túlzás nélkül állítható, hogy élményei korának magyarjaira is jellemzőek voltak, még ha az ő esetükben nem is nyertek ilyen világos retorikai formát.

utazása során kedvtelve nézegeti az oszmán flotta fogságba ejtett hajóit, „szépek voltak, czifrák” – írja.¹⁰⁰ Túlnyomórészt azonban mégis a negatív képzetek vannak jelen, de legalábbis a megértés lehetetlensége miatti elutasítás attitűdjé kapja a domináns szerepet, ahogy Bocatius útírtára, Homonnai Drugeth Bálint is írja: „Csuda nemzet ez.”¹⁰¹

A negatív törökkép – akárcsak az oroszokról és románokról alkotott negatív kép – értelmezése sokkal egyszerűbb feladat elé állít, mint az Európa nyugati részéről alkotott elképzeléseké. Nem mondhatjuk biztosan, hogy a nyugati kultúra dicsérete egyben azt is jelentené, hogy a saját kultúrát elmaradottabbnak tartják a szerzők, az azonban bizonyosan állítható, hogy amikor a keletieket barbárnak tartják, akkor ezzel elhatárolódnak tőlük. Ha nem is rajzolódik ki teljes biztonsággal, milyen a saját kultúra és a saját néphez tartozóktól elvárt viselkedés, az mindenképpen látszik, milyen *nem*. A negatív kép tehát negatív tükröt tart a hazai kultúra elé.

Amikor Michael Harbsmeier az útleírások olvasásával nyert kép spontaneitásáról beszél, ettől hangsúlyosan elhatárolja az útleírásokban felbukkanó explicit értékítéleteket. Figyelmeztetése a magyar anyagon is figyelmet érdemel: valóban a tényleges magyarországi–erdélyi helyzethez mérnék az utazók és diplomaták az idegenben megtapasztalt élményeket? Pontosan a „barbárokról” alkotott negatív kép bizonytalaníthat el ebben. Elég csak Kemény János és Bethlen Miklós kortársairól szóló véleményét olvasni ahhoz, hogy nyilvánvaló legyen: a 17. századi Erdélyből sem hiányoztak a tudatlan, kapzsi és megbízhatatlan emberek. Csak-hogy az utazók nem ahhoz mérték az általuk meglátogatott területeket, amit otthon valójában tapasztaltak, hanem az általuk vallott normákhoz: ahhoz, hogy ígéreteket egyáltalán nem szabadna megváltoztatni, különösen nem pénzért, ahhoz, hogy elítélhetőnek tudniuk kell jól latinul és reprezentatív alkalmakkor reprezentatív módon kell viselkedniük és így tovább. Az utazók beszámolójából arról nem értesülünk, mennyire érvényesültek ezek a kulturális elemek a korabeli Erdélyben és Magyarországon, de arról igen, hogy az igény megvolt rájuk.

***

Jankovics József 1993-ban publikált egy tanulmányt, amelyben a magyar peregrinusok Európa-képét vizsgálta. Arra a következtetésre jutott, hogy az általa vizsgált szerzők tisztában voltak azzal, hogy egy teljesen más, a születő kapitalizmus által meghatározott világban tesznek látogatást és nyugati utazásaik ültették el bennük az ideál otthoni megvalósításának igényét.¹⁰² Mindez látszólag teljes ellentmondásban van ezen cikk eredményeivel, hiszen vizsgálatunk pontosan azt mutatta ki, hogy a Magyarországból és Erdélyből Nyugat-Európába utazók

¹⁰⁰ Bezerédi 1883: 350–351.

¹⁰¹ Homonnai Drugeth 1988: 114.

¹⁰² Jankovics 1993.

írásaiban nem lelhető fel a hazai kultúra számára hátrányos összevetés, sőt egyes szerzők kifejezetten a nyugat-európaiak részéről érezhető leereszkedő attitűd ellenében írnak, az övékével azonos kritériumok alapján kérve számon a civilizációs normákat nyugati társaikon.

A kettősségre Graeme Murdock is rámutatott, összevetve Szepsi Csombor Márton és Apáczai Csere János Európa-képét.¹⁰³ Elemzése szerint bár Szepsi Csombor számos csodálatra méltó dologról számol be *Europica varietas*ában, teljességgel hiányzik belőle annak a nyugattal szembeni hátramaradottságnak az érzete, amelyre Apáczai építi fel *Oratio de studio sapientiae*-jének érvelését. Ennek okát Murdock abban látja, hogy Apáczainak célja volt a lemaradás hangoztatásával: saját iskolareform-tervezetének akart támogatást szerezni. A brit történész következtetése általánosabban is megfogalmazható: az utazók nyilvánvalóan tapasztalják, hogy Nyugat-Európa országai anyagi javak tekintetében éppúgy gazdagabbak, mint a szellemi élet szervezettsége és a szellemi javak társadalmi elterjedtsége terén. Azonban a saját állapotok és a meglátogatott terület állapotának összehasonlítására csak akkor kerítenek sort, ha erre különleges okuk van, ha az – akár Apáczai vagy Pálóczi Horváth, vagy a Jankovics által említett több szerző esetében – saját elképzeléseikhez szolgáltatót érveket.

A Kelet-Európából érkező, és a nyugaton talált gazdagsággal szembesülő utazók a századok folyamán többféle stratégiát alkalmazhattak a különbségek kifejezésére: a kritikátlan csodálattól – amely sűrűn az otthoni állapotok könyörtelen elítélését hozza magával – egészen a teljes elvetésig és a hazai kultúra alternatív értékeinek magasztalásáig.¹⁰⁴ A 17. századi magyar utazók azt, a kora újkorban amúgy is elterjedt stratégiát választották, hogy az utazásaikról írott beszámolóikban nem foglaltak állást a hazai és a meglátogatott területeken talált kultúra különbségeinek eredetéről. A csodás dolgokból, amelyeket az utazás során találtak, aztán ki-ki azt válogatta ki, ami neki tetszett: a magyar művelődéstörténet számos esetben mutatta ki az anyagi kultúra terén nyugati minták közvetlen követését, és I. Rákóczi György kísérlete a lednicei kertész hazavitelére korántsem egyedülálló jelenség.¹⁰⁵ A számukra pozitívnak tűnő elemek kiemelése és felhasználása azonban a kora újkor magyar utazói számára nem vezetett el ahhoz a következtetéshez, hogy saját kultúrájuk egészét elhelyezzék egy civilizációs skálán. Szepsi Csombor Márton könyve már címében jelzi: témája az európai változatosság, amelyben a változatok egyenrangúak lehetnek, és a különbségek nem szorulnak magyarázatra vagy mentegetőzésre.

Ez az elnéző attitűd valamilyen szinten még a problematikus lengyelekkel szemben is érvényesül. Nem minden normának képesek ugyan megfelelni – amint láttuk, elsősorban azoknak nem, amelyekkel való szembenézés

¹⁰³Murdock 2006. Köszönettel tartozom Graeme Murdocknak, amiért megjelenése előtt lehetővé tette számomra kéziratának elolvasását.

¹⁰⁴Gondolatgazdag áttekintést ad, elsősorban a 18. század végével kezdődő időszakra koncentrálnak: Bracewell 2004.

¹⁰⁵A kora újkori magyar főúri kertkultúráról lásd legújabban: Kustán 2005.

önkritikára is készíthetné a 17. századi magyar utazót –, ám a kritikus hangot velük szemben általában tompítják a hozzájuk szintén társított pozitív jelzők. A teljesen negatív bemutatás csak a keletre–délkeletre fekvő területek lakóinak jut osztályrészül: velük szemben nem érvényesül az *Europica varietas* eszménye. A reformáció utáni vallásszakadás után nem valószínű, hogy még mindig azért zárnák ki ezeket a területeket, mert nem nyugati keresztények: a magyar peregrinusok szövegeiben közismerten fontos szerepet játszik felekezetük állandó dicsérete a többiek rovására.¹⁰⁶ Azonban a nyugati kereszténységből eredő kulturális implikációk, a humanista latin műveltség, az egyetemek világa igenis meghatározó. Ahogy nyugati társaik közt, itt is az erudíció, vagy legalább megszerzésének lehetősége jelöli ki a határokat, így kerül – ahogy Jankovics József is megállapította – Európájuk keleti és déli határa Erdély határaitra.¹⁰⁷ Hiába osztja meg őket a katolikus–protestáns ellentét, nagyobb léptékben mérve mégis egységessnek tartják azt a régiót, amelyet már egyre gyakrabban hívnak ők is Európának, és amelynek minden szempontból részének tartják magukat.

FORRÁSOK

- Ádám János 1990: London. In: Kovács Sándor Iván – Monok István (szerk.): *Magyar utazási irodalom 15–18. század.* (Magyar remekírók) Budapest, 504–511.
- Baranyai Decsi János 1866: *Magyar históriája 1592–1598* (Szerk. Toldy Ferenc.) (Monumenta Hungariae Historica. Ser. I. Scriptores, 17.) Pest
- Beke Antal – Barabás Samu (szerk.) 1888: *I. Rákóczy György és a Porta.* Budapest
- Bethlen János 1993: *Erdély története 1629–1673.* (Ford. P. Vásárhelyi Judit, szerk. Jankovics József.) Budapest
- Bethlen Mihály 1981: *Útinaplója [1691–1695].* (Szerk. Jankovics József.) (Bibliotheca historica) Budapest
- Bethlen Miklós 1980: Élete leírása magától. In: V. Windisch, Éva (szerk.): *Kemény János és Bethlen Miklós művei.* (Magyar remekírók) Budapest, 399–981.
- Bethlen Miklós 1987: *Levelei (1657–1698).* (Szerk. Jankovics József.) (Régi magyar prózai emlékek, 6.) Budapest
- Bezerédi Zsigmond 1883: Utazási naplója. (Kiad. Marczali Henrik.) *Történelmi Tár* 1883. 348–358.
- Binder Pál 1976: *Utazások a régi Európában: Peregrinációs levelek, útleírások és útinaplók (1580–1709).* (Téka) Bukarest
- Boccius János 1988: Relatio vel episolica commemoratio... In Csonka Ferenc – Szakály Ferenc (szerk.): *Bocskai kíséretében a Rákosmezőn: Emlékiratok és iratok Bocskai István fejedelem és Lalla Mehmed nagyvezír találkozójáról, 1605. november 11.* (Bibliotheca historica) Budapest, 59–96.

¹⁰⁶ Kovács 1988; Jankovics 1993; Murdock 2006.

¹⁰⁷ Jankovics 1993: 557. A nyugat-európai utazók számára is sok esetben a műveltség jelölte ki Európájuk határait, ahogyan azt az angol Fynes Moryson példáján mutatja ki Christensen 1987: 273.

- Bojti Veres Gáspár 1980: A nagy Bethlen Gábor viselt dolgairól. In: Makkai László (szerk.): *Bethlen Gábor emlékezete*. Budapest, 27–133.
- Borsos Tamás 1972: *Vásárhelytől a Fényes Portáig: Emlékiratok, levelek*. (Szerk. Kocziány László.) Bukarest
- Cseffei László 1990: Utazási levelei. In: Kovács Sándor Iván – Monok István (szerk.): *Magyar utazási irodalom 15–18. század*. (Magyar remekírók) Budapest, 414–419.
- EÉKH I–II. = Szilágyi Sándor (szerk.) *Erdély és az északkeleti háború I–II*. Budapest, 1890–91.
- Esterházy Pál 1653: *Itinerarium ad Germaniam*. Magyar Országos Levéltár P 125 Esterházy Pál nádor iratai, fasc. 56.
- FRS I = Dományházi Edit et al. (szerk.): *A Thurzó család és a wittenbergi egyetem*. (Fontes rerum scholasticarum, 1.) Szeged, 1990.
- FRS III = Font Zsuzsa (szerk.): *Teleki Pál külföldi tanulmányútja. Levelek, számadások, iratok 1697–1700*. (Fontes rerum scholasticarum, 3.) Szeged, 1989.
- Haller Gábor 1862: Naplója. In Szabó Károly (szerk.): *Erdélyi történelmi adatok IV*. Kolozsvár, 1–97.
- Harsányi Nagy Jakab 1672: *Colloquia Familiaria Turcico Latina seu Status Turcicus Loquens*. Coloniae Brandenburgicae
- Homonnai Drugeth Bálint 1988: Naplója. In Csonka Ferenc – Szakály Ferenc (szerk.): *Bocskai kíséretében a Rákosmezőn: Emlékiratok és iratok Bocskai István fejedelem és Lalla Mehmed nagyvezír találkozójáról, 1605. november 11*. (Bibliotheca historica) Budapest, 97–145.
- Iványi Béla 1929: *Báró Sennyey László S. J. nagyszombati rektor római utazásai (1687., 1693., 1696.)* (A Szent István Akadémia Történelmi-, Jog-, és Társadalomtudományi Osztályának felolvasásai, 2/1.) Budapest
- Kálnoki István 1862: Naplója. In: Szabó Károly (szerk.): *Erdélyi történelmi adatok IV*. Kolozsvár, 133–156.
- Kecskeméti K. Gergely 1990: Ulysses Pannonicus. In: Kovács Sándor Iván – Monok István (szerk.): *Magyar utazási irodalom 15–18. század*. (Magyar remekírók) Budapest, 408–413.
- Kemény János 1980: Kemény János önéletírása. In: V. Windisch, Éva (szerk.): *Kemény János és Bethlen Miklós művei*. (Magyar remekírók) Budapest, 7–310.
- Kolozsvári Alárdi Mihály: Római útinaplója. In: Kovács Sándor Iván – Monok István (szerk.) *Magyar utazási irodalom 15–18. század*. (Magyar remekírók) Budapest, 295–300.
- Komáromi János 1990: Konstantinápoly leírása. In: Kovács Sándor Iván – Monok István (szerk.) *Magyar utazási irodalom 15–18. század*. (Magyar remekírók) Budapest, 572–585.
- Kraus, Georg 1994: *Erdélyi krónika 1608–1665*. (Ford. és kiad. Vogel Sándor.) Budapest
- MHHD XXIII. = Szilágyi Sándor (szerk.): *Okmánytár II. Rákóczy György diplomáciai összeköttetéseihez*. (Monumenta Hungariae Historica. Ser. I. Diplomataria, 23.) Budapest, 1874
- MHHD XXIV. = Szilágyi Sándor (szerk.): *A két Rákóczy György családi levelezése*. (Monumenta Hungariae Historica. Ser. I. Diplomataria, 24.) Budapest, 1875

- Nadányi Mihály 1990: Instrukciója fiának, Jánosnak. In: Kovács Sándor Iván – Monok István (szerk.): *Magyar utazási irodalom 15–18. század.* (Magyar remekírók) Budapest, 116–123.
- Pápai Páriz Ferenc 1977: Naplója. In: Uő: *Békességet magamnak, másoknak.* (Szerk. Nagy Géza.) Bukarest, 135–176.
- Rhédei László 2000: Naplója. In: S. Sárdi Margit (szerk.): *Bécsi utazások. 17–18. századi útinaplók.* (Hungarica varietas) Budapest, 19–22.
- Sennyey László 1990: Római utazása. In: Kovács Sándor Iván – Monok István (szerk.): *Magyar utazási irodalom 15–18. század.* (Magyar remekírók) Budapest, 520–560.
- Szalárdi János 1980: *Siralmas magyar krónikája.* (Szerk. Szakály Ferenc.) (Bibliotheca historica) Budapest
- Szenczi Molnár Albert 1976: Naplója. (Ford. Szabó András.) In: Vásárhelyi Judit (szerk.): *Szenczi Molnár Albert válogatott művei.* Budapest, 467–551.
- Szepsí Csombor Márton 1979: *Europica varietas.* (Szerk. Kulcsár Péter.) Budapest
- TMÁO IV. = Szilády Áron – Szilágyi Sándor (szerk.): *Török-magyarorkori állam-okmánytár IV.* Budapest, 1870.
- Vass György 2000: Naplója. In: S. Sárdi Margit (szerk.): *Bécsi utazások. 17–18. századi útinaplók.* (Hungarica varietas) Budapest, 23–70.
- Vizaknai Briccius György 1860: Naplója. In: Szabó Károly – Szilágyi Sándor (szerk.): *Történeti emlékek a Magyar Nép községi és magán életéből.* II. kötet. Pest, 77–116.
- Zrínyi Miklós 2003: Az török áfium ellen való orvosság, avagy az töröknek magyarral való békessége ellen való antidotum. In: Kovács Sándor Iván (szerk.): *Zrínyi Miklós összes művei.* (Magyar remekírók) Budapest, 402–427.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ágoston Gábor 1999: Információszerzés és kémkedés az Oszmán Birodalomban a 15–17. században. In: Petercsák Tivadar – Berecz Mátyás (szerk.): *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben* (Studia Agriensia, 20.) Eger, 129–156.
- Ahmad, Aijaz 1991: Between Orientalism and Historicism. *Studies in History* n. s. 7. 1. 135–163.
- al-Azmeh, Aziz 1996: Culturalism, Grand Narrative of Capitalism Exultant. In: Idem: *Islams and Modernities.* 2nd ed. London, 17–40.
- Bán Imre 1980: Korai felvilágosodás és nemzeti műveltség. In: Benda Kálmán (szerk.): *Európa és a Rákóczi-szabadságharc.* Budapest, 225–243.
- Bassin, Mark 1996: Wolff 1994 recenziója. *Geographical Review* 86. 631–634.
- Benczédi László 1985: A török orientáció a XVII. század végi magyar politikában. In: Németh Péter (szerk.): *A török orientáció a XVII. századi magyar politikában.* Vaja, 27–33.
- Bene Sándor 2002: Politika, paráznaság és házasságtörés a magyar irodalmi hagyományban: Bethlen Miklós Velencében. In: Szentmártoni Szabó Géza (szerk.): *Ámor, álmom és mámor: A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete: Tudományos konferencia, Sátoraljaújhely, 1999. május 26–29.* Budapest, 299–324.

- Bracewell, Wendy 2004: East Looks West: East European Travel Writing on Europe 1600–2000. In: Nicolae Bocşan – Ioan Bolovan (szerk.): *Călători români în Occident: Secolele XVII–XX*. Kolozsvár, 11–23.
- B. Szabó János 1995: Vázlat egy ellenségkép történetéről I.: A tatárok emlékezete Erdélyben, 1241–1621. *Aetas* 1–2. 5–21.
- Burke, Peter 1991: *Heu domine, adsunt Turcae*: A Sketch for a Social History of Post-Medieval Latin. In: Burke, Peter – Porter, Roy (szerk.): *Language, Self, and Society: A Social History of Language*. Cambridge, 23–50.
- Burke, Peter 2000: Directions for the History of Travel. In: Andersson, Lars M. et al. (szerk.): *Rätten. En festskrift till Bengt Ankarloo*. Lund, 177–198.
- Cernovodeanu, Paul 2001: Viziunea Angliei la cărturarii din Transilvania în secolul al XVII-lea. In: Violeta Barbu – Tüdös S. Kinga (szerk.): *Historia manet. Volum omagial Demény Lajos / Demény Lajos emlékkönyv*. Bukarest–Kolozsvár, 167–185.
- Christensen, Stephen Olaf Turk 1987: The Image of Europe in Anglo-German Travel Literature. In: Jean Céard – Jean-Claude Margolin (szerk.): *Voyager à la Renaissance: Actes du colloque de Tours 30 juin – 13 juillet 1983*. Párizs, 258–280.
- Çırakman, Aslı 2002: From the „Terror of the World” to the „Sick Man of Europe”: European Images of Ottoman Empire and Society from the Sixteenth Century to the Nineteenth. (Studies in Modern European History, 43.) New York
- Dukkon Ágnes 2002: Egy mondat az oroszokról: Irodalom és politika kapcsolatai Kelet-Európában a 17. század derekán. *Irodalomtörténeti Közlemények* 106. 334–349.
- Eßer, Raingard 2003: Cultures in Contact: the Representation of ‘the Other’ in Early Modern German Travel Narratives. In: Guðmundur Háldanarson (szerk.): *Racial Discrimination and Ethnicity in European History*. (Clio’s Workshop, 2.) Pisa, 33–47.
- Fodor Pál 1997: Az apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája: A török a 15–16. századi magyar közvéleményben. *Történelmi Szemle* 39. 1. 21–49.
- Gácsai Hedvig 1987: A XVII. századi erdélyi főúri peregrinációs irodalom művészettörténeti vonatkozásairól. *Aetas* 5. 1. 5–30.
- Gräf, Holger Thomas – Proße, Ralf 2001: *Wege ins Ungewisse: Eine Kulturgeschichte des Reisens 1500–1800*. Frankfurt a. M.
- Hajós József 1997: Frölich Dávid. *Magyar Könyvszemle* 113. 16–32.
- Harbsmeier, Michael 1982: Reisebeschreibungen als mentalitätsgeschichtliche Quellen. Überlegungen zu einer historisch–antropologischen Untersuchung frühneuzeitlicher deutscher Reisebeschreibungen. In: Maćzak, Antoni – Teuteberg, Hans Jürgen (szerk.): *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte. Aufgaben und Möglichkeiten der historischen Reiseforschung*. (Wolfenbütteler Forschungen 21.) Wolfenbüttel, 1–31.
- Hiller István 1992: *Palatinus Nikolaus Esterházy: Die ungarische Rolle in der Habsburgerdiplomatie 1625 bis 1645* (Esterházy-Studien, 1.) Wien–Köln–Weimar
- Hopp Lajos 1992: Az „antemurale” és a „conformitas” humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban (Humanizmus és reformáció, 19.) Budapest
- Horn Ildikó 1989: Esterházy Pál: Itinerarium ad Germaniam, 1653. *Sic Itur ad Astra* 4–5. 21–48.
- Imre Mihály 1995: „Magyarország panasza”: *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában* (Csokonai könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 5.) Debrecen

- Jankovics József 1990: Régi magyar irodalmunk „viseletképe”. In: *Régi erdélyi viselet: Viseletkódex a XVII. századból*. Budapest, 5–21.
- Jankovics József 1993: A magyar peregrinusok Európa-képe. In: Békési Imre et al. (szerk.): *Régi és új peregrináció: Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*. Budapest–Szeged, 556–564.
- Jankovics József 2000: The Image of Turks in Hungarian Renaissance Literature. In: Bodo Guthmüller – Wilhelm Kühlmann (szerk.): *Europa und die Türken in der Renaissance*. Tübingen, 267–273.
- Kármán Gábor 2002: Fatányér és kőkorsó. Magyarok és havasalföldiek egy 17. századi svéd diplomata szemével. *Korall* 9. 107–136.
- Király Erzsébet – Kovács Sándor Iván 1981: Zrínyi Miklós római útikönyve. *Irodalomtörténet* 63. 299–331.
- Kisbán Eszter 1982: „Europa et Hungaria” in Reiseberichten der frühen Neuzeit. In: Antoni Mańczak – Hans Jürgen Teuteberg (szerk.): *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte. Aufgaben und Möglichkeiten der historischen Reiseforschung* (Wolfenbütteler Forschungen, 21.) Wolfenbüttel, 193–199.
- Koltai András 2001: Komédia és diskurzus: Batthyány Ádám följegyzései a császári udvarról (1635–1641). *Levéltári Közlemények* 72. 77–94.
- Kovács Sándor Iván 1975: Szenci Molnár Albert utazási emlékei. In: Uő: *Pannóniából Európába. Tanulmányok a régi magyar irodalomról*. Budapest, 80–110.
- Kovács Sándor Iván 1979: Szepsi Csombor Márton és az *Europica Varietas*. In: Szepsi Csombor Márton: *Europica Varietas*. (Szerk. Kulcsár Péter.) Budapest, 7–83.
- Kovács Sándor Iván 1982: Magyarok Rómában Janus Pannoniustól Zrínyi Miklósig. *Vigilia* 47. 191–198.
- Kovács Sándor Iván 1988: A régi magyar utazási irodalom az európai utazáselméleti művek tükrében. In: Uő: *Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi. Két tanulmány*. Budapest, 98–200.
- Kruedener, Jürgen Freiherr von 1973: *Die Rolle des Hofes im Absolutismus* (Forschungen zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 19.) Stuttgart
- Kulcsár Krisztina 2004: *II. József császár utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban 1768–1773* (Doktori mestermunkák) Budapest
- Kustán Magdolna 2005: Az arisztokrácia kertjei a 16–17. századi Magyarországon. In: G. Etényi Nóra – Horn Ildikó (szerk.): *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Budapest, 468–490.
- Lemberg, Hans 1985: Zur Entstehung des Osteuropabegriffes im 19. Jahrhundert: Vom „Norden” zum „Osten” Europas. *Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas* 33. 48–91.
- Mańczak, Antoni 1995: *Travel in Early Modern Europe*. Cambridge
- Magocsi, Paul Robert 1996: *A History of Ukraine*. Seattle
- Murdock, Graeme 2006: “They Are Laughing at Us”? Hungarian Travellers and Early Modern European Identity. In: Wendy Bracewell – Alex Drace-Francis (szerk.): *Under Eastern Eyes: A Comparative History of East European Travel Writing*. Budapest (Megjelenés előtt)
- Pavercsik, Ilona 1996: David Frölich sajátkezű feljegyzései műveiről. *Magyar Könyvszemle* 112. 292–319, 429–450.
- Péter Katalin 2004: *A reformáció: kényszer vagy választás?* (Európai iskola) Budapest

- Poe, Marshall 1996: Wolff 1994 recenziója. *Russian Review* 55. 713.
- Radnóti Klára 1997: Itáliai utazók Oroszország-képe a 15–16. században. *Világtörténet* 1997. Ősz–Tél 24–36.
- Radnóti Klára 2001: A Nyugat és Oroszország a 15–16. században a híradások tükrében. *Világtörténet* 2001. Ősz–Tél 3–22.
- Ring Orsolya 2001: Thurzó Imre neveltetése. *Sic Itur ad Astra* 12. 1–2. 33–51.
- R. Várkonyi Ágnes, 1994: Búcsú és emlékezet (A visszavonuló török képe a magyar közvéleményben). In: Uő: *Europica varietas – Hungarica varietas*. Budapest, 158–182.
- Said, Edward W. 2000: *Orientalizmus*. Budapest
- Scheidegger, Gabriele 1993: *Perverse Abendland – barbarisches Russland. Begegnungen des 16. und 17. Jahrhunderts im Schatten kultureller Missverständnisse*. Zürich
- Stagl, Justin 1980: Der wohl unterwiesene Passagier. Reisekunst und Gesellschaftsbeschreibung vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. In: Krasnobaev, Boris I. – Robel, Gert – Zeman, Herbert (szerk.): *Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungsforshung*. (Studien zur Geschichte der Kulturbeziehungen im Mittel- und Osteuropa, 6.) Berlin, 353–384.
- Subtelny, Orest 1994: *Ukraine: A History*. 2nd ed. Toronto
- Szabó András 2000: Die Türkenfrage in der Geschichtsauffassung der ungarischen Reformation. In: Bodo Guthmüller – Wilhelm Kühlmann (szerk.): *Europa und die Türken in der Renaissance*. Tübingen, 275–281.
- Szabó András Péter 2004: Haller Gábor peregrinációja. *Kút* 3. 1–43.
- Szabó Miklós – Tonk Sándor 1992: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. (Fontes rerum scholasticarum, 4.) Szeged
- Szelestei Nagy László 1985: Pongrácz Imre leírása a Vatikánról az 1670-es évek végén. *Vigilia* 50. 623–630.
- Szelestei Nagy László 1988: „Látni méltó...” (Bevezető). In: Uő (szerk.): *Batthyány Krisztof európai utazása 1657–1658*. (Peregrinatio Hungarorum, 2.) Szeged, 7–13.
- Terbe Lajos 1936: Egy európai szállóige életrajza (Magyarország a kereszténység védőbástyája). *Egyetemes Philológiai Közöny* 60. 297–350.
- Todorova, Maria 1997: *Imagining the Balkans*. New York
- Toma Katalin 2005: Nádasdy István európai tanulmányútja (1669–1670): *A Kavaliers-tour* alkalmazása a magyar főúri nevelési gyakorlatban. In: G. Etényi Nóra – Horn Ildikó (szerk.): *Idővel paloták...: Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Budapest, 192–214.
- Tóth István György 1999: Latin as a Spoken Language in Hungary during the Seventeenth and Eighteenth Centuries. In: Andor Eszter et al. (szerk.): *CEU History Department Yearbook 1997–1998*. Budapest, 93–111.
- Tóth István György 2001: Galántáról Japánba: Olasz misszionáriusok a 17. századi Magyarországon és Erdélyben. *Századok* 135. 819–890.
- Várkonyi Gábor 1993: Magyarok a római király választásán 1636-ban. In: Horn Ildikó (szerk.): *Perlekedő évszázadok. Tanulmányok Für Lajos történész 60. születésnapjára*. Budapest, 187–214.
- Várkonyi Gábor 2002: Jerzy Bałaban és az erdélyi szakácművészet: Egy táplálkozás-történeti forráshely lehetséges értelmezése. In: Nagy Péter Tibor – Vargyai Gyula (szerk.): *Történelem, tanítás, módszertan: Emlékkötet Szabolcs Ottó 75. születésnapjára*. Budapest, 259–267.

-
- Wirtschafter, Elise Kimmerling 1995: Wolff 1994 recenzioja. *The Slavic and East European Journal* 39. 643–644.
- Wolff, Larry 1994: *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford
- Zlatar, Zdenko 1992: *Our Kingdom Come: The Counter-Reformation, the Republic of Dubrovnik, and the Liberation of the Balkan Slavs* (East European Monographs, 342.) Boulder